

ТЕОРІЯ ЛІНГВОСТИЛІСТИКИ

Галина Сюта

МОВА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Загальновідомо, що літературна мова не тотожна мові художньої літератури. Попри цілий ряд інтегративних рис, які об'єднують, взаємопов'язують ці феномени, дають підставу стверджувати, що поетична мова — один із визначальних компонентів національної лінгвокультури, основа формування літературної мови, ставити знак рівності між ними — методологічно неправильно. Водночас нетотожність цих понять не означає їх взаємозаперечення, а навпаки, передбачає обов'язкові точки перетину на певному етапі розвитку літературної мови.

Розмежовуючи *літературну мову* і *мову художньої літератури* (або ж *поетичну мову*, *мову художнього стилю*, *мову художньо-белетристичного стилю*), маємо враховувати два аспекти — типологічний та історичний. Типологічно ці поняття гетерогенні — позначувані ними феномени мають різні сфери поширення, виконують різні функції. Наприклад, мова художньої літератури «має не тільки комунікативні, а й естетичні цілі. Вона широко використовує різні стилі. З цього погляду це система більш вільна, ніж літературна мова» (Р. О. Будагов). Надалі саме політематичність, «всеохопність» художнього стилю, його здатність активно втягувати й освоювати, естетизувати одиниці інших сфер функціонування мови трактуватиметься як одна з диференційних рис кореляції *літературна*

мова — *поетична мова*. Пор.: «вже те очевидне положення, що мова художньої літератури не тільки спирається на всі стилі, але й широко використовує просторіччя і діалектні елементи, відрізняє її від літературної мови» (Р. О. Будагов). Крім того, одна з функцій поетичної мови — естетично впливати на свідомість (В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, Л. О. Ставицька, Л. О. Пустовіт, А. К. Мойсієнко).

З історичного погляду *поетична мова* (за іншими визначеннями — мова художньої літератури, мова художнього стилю, мова художньо-белетристичного стилю) трактується як джерело формування і критерій становлення літературної мови та літературної норми (В. В. Виноградов, Р. О. Будагов, Г. О. Винокур, В. М. Русанівський, М. М. Пилинський, С. Я. Єрмоленко), а «художні тексти визнаються одним із важливих критеріїв становлення літературної норми» (С. Я. Єрмоленко), взірцем для утвердження літературних норм і водночас засобом формування мовно-естетичних смаків соціуму. У сучасній теорії літературної мови ця думка й досі залишається аксіоматичною, хоч показова для сьогодення ситуація розмивання традиційної системи функціональних стилів і відповідно перебудова ієрархії їхнього суспільно-культуротворчого статусу засвідчує витіснення, периферизацію художнього стилю на користь публіцистичного, масмедійного — як більш політематичного, мобільного, сприйнятливішого до змін мовної свідомості соціуму, а тому такого, що інтенсивніше впливає на процеси устійнення (чи навпаки — розхитування) норм літературної мови.

Важливим аспектом в осмисленні кореляції *літературна мова* — *художня (поетична) мова*, у визначенні ролі художнього стилю як продуктивного чинника формування національної літературної мови є з'ясування тих інтра- й екстралінгвальних факторів, які корегують (стимулюють, інтенсифікують чи уповільнюють) відповідні процеси. Адже відомо, що саме в художньому стилі мова стала виразником національної свідомості, етномаркованого світосприйняття. Іншими словами, ретроспективно художній стиль став тією цариною, у якій повною мірою зреалізувалася сутність мови як духовного коду нації, як способу буття його думки, збереження історичного досвіду (С. Я. Єрмоленко).

Найяскравішим прикладом цього є мовотворчість Тараса Шевченка — із нею пов'язується усвідомлення українським народом мови як *зряддя творення культури, вияву своєї етнічної свідомості*: «Авторитет Шевченкового слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що, позбавлений права на власну історію і національну свідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а й як фактор розвитку всього культурного життя в Україні» (В. М. Русанівський).

С. Я. Єрмоленко слушно доповнює цей теоретичний постулат тезою про естетичну сприйнятність широкими народними верствами як один із чинників, що уможливають вивищення художньої мови до рівня загальнонародної і літературної: «Чому ми стверджуємо, що Тарас Шевченко – основоположник української літературної мови? Естетична вартість його слова була вищою від усіх, хто тоді писав. Нормативність фактично була результатом естетичного сприймання, естетичного впливу глибоко національної за змістом творчості .. Соціальна ідея була так тісно переплетена з національною і в такій естетичній формі, що вона нормувала мову – і словник, і фразеологію, і морфологію, й синтаксис, і лексику .. Народ побачив себе у його мові, як у дзеркалі, тобто поет дійшов до душі народу через естетично довершене слово. А через естетику приходиться норма».

Українська мова не унікальна з погляду того, що художній стиль формує основу літературної мови. Така тенденція — універсальна і (за незначними винятками) актуальна для багатьох європейських мов — французької, італійської, іспанської та ін. Р. Будагов переконливо показує справдження цієї закономірності, стверджуючи роль мовотворчості Рабле та Расіна для становлення французької літературної мови, Сервантеса і Лопе де Вега — для іспанської літературної мови, М. Гоголя, В. Короленка, Льва Толстого — для російської мови тощо. Незаперечно також значення мовотворчості Адама Міцкевича для виявлення національної ідентичності у польській словесності й для становлення польської літературної мови.

Вплив мови художньої літератури на динамізацію літературної мови помітний на всіх етапах її розвитку упродовж ХХ ст. Відчутний він, наприклад, сьогодні, коли стиль постмо-

дерної літератури позначається на утвердженні / розхитуванні літературного стандарту (С. Я. Єрмоленко, Л. О. Ставицька, О. О. Маленко, Г. М. Сюта, І. О. Дегтярьова та ін.).

Осмилюючи значення художнього стилю для розвитку літературної мови, не можемо оминати питання про роль індивідуальної мовної практики письменників. Адже «проблема творчості письменника як критерію літературної норми є складовою частиною ширшої проблеми — значення художніх творів для розвитку літературної мови» (М. М. Пилинський).

Думка про вплив письменників на формування літературної мови, усталення її норм становить стрижень історикомовної та лінгвопоетичної концепції Р. О. Будагова: «В епоху розквіту художньої літератури кращі її зразки ніби «працювали на теорію», допомагали їй сформулювати «вимоги» до літературної мови». Осмилюючи це твердження, звертаємося до мовної, мовотворчої особистості Т. Шевченка: «Спираючись на художньо-белетристичний стиль — єдиний із функціональних стилів, який [...] вже в творчості Т. Г. Шевченка досяг небаченого піднесення, українська мова поступово, але на диво швидко йшла по шляху вироблення й усталення своїх лексичних, словотворчих, синтаксичних та інших літературних норм» (М. М. Пилинський).

Мовно-поетична практика Тараса Шевченка — переконливе свідчення того, що вплив письменників на становлення літературної мови особливо помітний у переломні епохи формування національної культури, що з ними пов'язані *знакові періоди вияву етносвідомості, з якими безпосередньо корелюють етапи становлення й інтенсивного розвитку національної мови* (В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, Л. А. Лисиченко, О. Г. Муромцева). В українській лінгвокультурі показова з цього погляду роль І. Котляревського («Енеїда»), І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, а в Галичині — І. Франка. Письменники були не тільки творцями літератури, а й мовотворцями, *творцями літературної норми у її новому часовому й естетичному вимірі*. Порушуючи традицію мовного вжитку свого часу, вони сміливо, по-новаторському уводять у тексти розмовні слова й вислови, граматичні форми тощо. Ці новації стали виявами «духу»

тогочасної національної мови, привертала увагу читачів і сприяли становленню нового розуміння естетичної норми. Знакова з цього погляду для історії і поетичної мови, й літературної мови також творчість Г. Квітки-Основ'яненка, П. Тичини, В. Сосюри, Б.-І. Антонича, Миколи Хвильового, М. Рильського, О. Довженка, А. Малишка, Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча, М. Вінграновського, Б. Олійника, О. Гончара. Перелік цей неповний, його доповнюють імена авторів, твори яких повернулися до українського читача й стали об'єктом вивчення історії та стилістики літературної мови у ХХ ст. (Юрій Клен, Михайль Семенко, В. Підмогильний, Улас Самчук, Тодось Осьмачка, Є. Плужник, автори Празької поетичної школи та Нью-Йоркської групи). Для з'ясування ролі їхньої мовотворчості у розвитку літературної мови важливе (якщо не визначальне) значення має виявлення ознак, характерних домінант індивідуальних стилів. Водночас синтезоване, об'ємне, цілісне бачення цих домінант дає уявлення про інтенсивність реалізації тих чи тих стильових течій в українській літературі, актуальність певних тем і мотивів, що детермінують уживання конкретних художніх засобів, на яких лежить відбиток конкретної доби.

Безумовно, не всі авторські новації входять у систему літературної мови, закріплюються у ній як норма художнього чи літературного слововживання, образо- чи текстотворення. Багато з них, радикально відходячи від літературної норми, залишаються ознакою індивідуального стилю або ж часовою ознакою поетичного дискурсу. Однак це не заперечує ролі цих авторів у становленні поетичної і — ширше — літературної мови. Про це свідчать, наприклад, словотворчі пошуки Михайля Семенка, І. Калинця. Незважаючи на часову віддаленість і належність до цілковито різних естетичних напрямків, їх неологічна практика була продуктивною з погляду делакунізації поетичного словника, його розширення за зразком існуючих у системі мови лексичних одиниць, засвідчила активний творчий розвиток способів і прийомів українського оказіонального словотворення. Пор.: *алегрити, безжурити, безкрилля, вузьколобець, душопляма, експресити, еротити, життєдати, забожевлений, заплющючіграфія, крапкоплямка, ледарити, хміль-любіль, мертвопетлювати, молодокуц, обакацієний, обезжениценний,*

осинеплямлений, пасікографія та ін. Більшість цих авторських неолексем через безмістовність, асемантичність не увійшли у широкий поетичний ужиток і не зафіксовані у словниках. Такі явища Р. О. Будагов оцінював з погляду вироблення норми: «якщо така знахідка стоїть осторонь літературної мови..., вона зазвичай виявляється безплідною і минущою, якщо ж спостерігається наближення до руслу літературної мови, вплив творчості письменника на літературну мову може бути сильним і різноманітним». Загалом же інтенсивність й естетичний характер словотворчості дає підстави визначити М. Семенка та І. Калинця як активних творців української літературної мови ХХ ст.

За якими ж критеріями можемо пізнати ступінь наближеності індивідуальної мовної практики до літературної мови і літературної норми? М. М. Пилинський стверджує, що «роль видатного письменника в розвитку літературної мови [...] залежить, зокрема, від загального рівня її обробленості на той час, коли письменник виступив із своїми творами, від усталеності її норм і від ваги художньо-белетристичного стилю в порівнянні з іншими функціонально-стилістичними різновидами цієї мови». А також — від ступеня часової віддаленості дослідника від того хронологічного етапу розвитку літературної мови, репрезентантом і творцем якої виступає той чи той автор. По-різному оцінюємо, наприклад, нормалізаційний потенціал мовотворчості Т. Шевченка та І. Франка. Якщо ідіолект Тараса Шевченка й справді формує у сучасного читача уявлення і про мовну норму його епохи, і — значною мірою — про сучасну норму, то мова творів Івана Франка настільки помітно відхиляється від сьогоденної літературної, що з погляду сучасника ускладнює розуміння взамовідношень між літературною мовою і мовою художньої літератури. Це, однак, не заперечує цінності мовної практики письменника для історії літературної мови. Очевидно, висновок має бути скорегований в іншому ракурсі: вплив Івана Франка на літературну мову *інший*, аніж вплив Тараса Шевченка.

Для еволюційного розвитку української літературної мови знакова практика художнього вислову Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Рильського. Це яскраві репрезентанти того типу письменників, авторська мова розвивається в межах

літературної норми, слугує її зразком. Вони можуть доповнювати і розширювати цю норму, але зазвичай не порушують її і не суперечать її вимогам. Натомість мовотворчість модерністів, футуристів, постмодерністів мала іншу настанову — *формувати нове бачення й розуміння норми* в ракурсі індивідуальних уподобань (пор. найширше залучення діалектних засобів мововираження — і орфоепічних, і лексичних, і граматичних), залежно від тих завдань, які ставить перед собою і сам автор, і стильовий напрямок, течія, до якої він належить. Так, письменники кінця ХХ — початку ХХІ ст. мають інше бачення естетики мови (зокрема її діалектних, розмовних, просторічних елементів), ніж на початку століття. Вони також по-іншому сприймають, трактують і переосмислюють фольклор, ніж романтики чи шістдесятники, для яких опертя на фольклор, звернення до нього — одна з визначальних засад естетичної концепції мови.

Отже, вплив письменників на становлення літературної мови і літературної норми може бути різним, й умовно його можна визначити як *структурно-розширювальний і огранювальний, спрямований на удосконалення*. У першому випадку письменники активно вдаються до okazіонального словотворення, розбудовують поетичний словник, актуалізують нетипові синтаксичні конструкції тощо. У другому випадку вони прагнуть тільки до шліфування досягнутого, намагаються досягти максимальної виразності вислову, оперуючи тими засобами мововираження, які актуальні для мови їхнього часу. При цьому «між «крайніми точками» можуть розташовуватися численні «проміжні різновиди», але від цього саме протиставлення не втрачає своєї сили. Переважання того чи того типу зумовлене історично [...] Водночас не можна встановити єдиної панхронічної закономірності і стверджувати, що один із цих типів завжди впливає на норму літературної мови «благодатніше», ніж інший» (Р. О. Будагов).

Актуальним параметром визначення рівня скорельованості мови *художньої літератури* та *літературної мови* постає поняття *норми*. Щодо нього теж існує чітка диференціація: так само, як літературна мова не тотожна мові художньої літератури, не конгруентними, хоч і такими, що перебувають у по-

стійній і різноманітній взаємодії, є поняття *літературна* та *поетична норма* (як стильова норма художнього стилю). Адже «мова письменників (мова художньої літератури) хоч зазвичай і орієнтується на ті самі [літературні — Г.С.] норми, але містить і багато нового. Крім того, мова художньої літератури має на тільки комунікативні, а й естетичні цілі. Вона широко використовує різні стилі літературної мови, а тому має широкі можливості для активного впливу на її становлення».

Закони розвитку *літературної* та *поетичної мови* — не тотожні, але глибоко співвідносні. Тому повноаспектне вивчення історії літературної мови не може не передбачати вивчення історії поетичної мови, а також поетичної норми як однієї з одиниць її виміру. Визначення часових, просторових та ідіостильових параметрів поетичної норми, опис типологічних та історичних тенденцій її становлення дає змогу продемонструвати системні зв'язки з літературною нормою, окреслити загальну картину розвитку національного художнього стилю.

Любов Струганець

ПОНЯТТЯ «МОВНА ОСОБИСТІТЬ» В УКРАЇНІСТИЦІ

Проблема мовної особистості в лінгвістиці, психолінгвістиці та лінгводидактиці не нова. У перші десятиліття XIX ст. В. Гумбольдт започаткував дослідження питань зв'язку мови з мисленням людини, її внутрішнім світом та культурними цінностями. В науці цей напрямок одержав назву антропоцентричного, що підкреслювало пріоритети психологічного й етносоціологічного елементів та концентрацію уваги на людській особистості як носієві та творцеві мовної картини світу. У 80-90-х рр. XX ст. в активний лінгвістичний обіг увійшов термін *мовна особистість*. О. О. Селіванова зазначає, що це поняття вживають у своїх працях Г. Штейнталь, В. Вундт,